

ФОНДОВА ЛЕКЦІЯ З КУРСУ «ВСТУП ДО СОЦІОЛОГІЇ»

Поняття "суспільство" і "культура" майже одночасно входять у науковий обіг: їхнє активне використання вченими-гуманітаріями відноситься до XVIII століття ¹ Здається, що практично одночасне конституювання понять "культура" і "суспільство" обумовлено тією обставиною, що саме в цей період феномени, що відповідають цим поняттям, почали сприйматися як деякі тотальності. Не автономне існування окремих сфер чи культури окремих сфер суспільства, а внутрішня цілісність одного й іншого (культурного і соціального) стає предметом теоретичної рефлексії.

У залежності від характеру філософської чи соціологічної системи знання поняття "суспільство" і "культура" одержували різні інтерпретації. Так, поняття "суспільство" визначали як сукупність людських індивідів, суму тих зв'язків і відносин, у яких ці індивіди знаходяться; як гранично широку спільність людей, форму найбільш загального соціального зв'язку; як систему відносин, що зв'язують індивідів, групи, спільності в деяку цілісність на базі загальної діяльності і культури; як сукупність соціальних інститутів, що забезпечують організоване задоволення потреб, збереження і розвиток культури; як раціонально організовану форму спільної діяльності, що, на відміну від суспільно-історичної спільності, ґрунтується на конвенції або близькості інтересів; як соціальну форму руху матерії, людство у своєму історичному розвитку тощо.

Важливо відзначити, що, на яких би методологічних позиціях не стояли дослідники: на позиціях *холізму* з його баченням суспільства як цілісності, характеристики якого неможливо вивести з характеристик окремих індивідів (дана позиція (її, як правило, називають об'єктивістською) переважає в таких соціологічних підходах і теоріях,

¹ В окремих випадках поняття "культура" у значенні, близькому до сучасного, використовувалося, як відзначають деякі дослідники, уже з початку XVI століття. Раймонд Уільямс, зокрема, наводить приклади звертання до даної категорії в Мора: "заради культури і вигоди їхніх розумів"; в Бекона: "культура і доброго розуму" (1605); у Гоббса: "культура їхніх розумів" (1651); у Джонсона: "вона зневажала культурою свого розуміння" (1759).

як органіцизм, функціоналізм, теорія соціальних фактів 3. Дюркгейма, теорія конфлікту, у тому числі її марксистська версія та ін.), позиціях *атомізму*, що представляє суспільство як сукупність індивідуальних суб'єктів ("атомів"), взаємодіючих між собою методологічний індивідуалізм, теорія соціальної дії в її "герменевтичній" і "позитивістській" формі (М. Вебер, Т. Парсонс), феноменологія (А. Шюц), знометодологія (Г. Гарфінкель), символічний інтеракціонізм і ін.), чи на позиціях інтеграції макро- і мікросоціологічних підходів до аналізу суспільства (теорія раціонального вибору, теорія соціального конструювання реальності П. Бергера і Т. Лукмана й ін.), їхнє розуміння людського суспільства і рушійних сил його розвитку ґрунтувалося на визнанні культурних детермінант цього процесу, на культурно-аналітичному дослідженні соціального.

В інтерпретації одного з засновників соціології Г. Спенсера суспільство являє собою "композицію всякого роду ідей, вірувань і почуттів, що реалізуються за посередництвом індивідів". Як бачимо, серед найважливіших характеристик суспільства англійський учений насамперед називає основні елементи культури, вважаючи, що головною умовою збереження суспільної цілісності, суспільства як такого є згода більшості його членів із прийнятою в ньому системою цінностей.

Класик світової соціології Е. Дюркгейм визначав суспільство як надіндивідуальну духовну реальність, засновану на "колективних уявленнях", тобто на власне культурних феноменах.

К. Маркс визначав суспільство як сукупність відносин між людьми, що історично розвивається та складається в процесі їхньої спільної діяльності.

Відповідно до концепції Макса Вебера, суспільство - це соціальна, тобто орієнтована одна на одного, *наповнена певним змістом взаємодія* людей.

Т. Парсонс та інші представники структурного функціоналізму вважали суспільство системою, інтегральним витокom якої є норми,

цінності та інші характеристики культури.

Сучасне соціологічне знання, зокрема постмодерністське бачення суспільства, акцентує увагу на процесуальному образі соціального світу, підкреслюючи динамічний характер культурних (ціннісних) змін, що відбуваються в ньому.

У ХХ столітті були розроблені десятки соціологічних теорій суспільства, автори яких прагнули дати якомога точнішу характеристику сучасного їм соціуму, визначити його сутнісні риси. Це теорії менеджерального (Т. Веблен, Т. Скотт, А. Берлі, Г. Мінз, Д. Бернхем), корпоративного (Ч. Р. Міллз, У. Уорнер, П. Друкер, У. Уайт), масового (Х. Ортега-і-Гассет, Д. Рісмен, Е. Шилз, Г. Блумер), тоталітарного (Е. Юнгер, В. Зомбарт, Х. Арендт, К. Маннгейм), індустріального (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, Р. Блонер, Г. Брейверман, Р. Арон), постіндустріального (Д. Белл, А. Турен, Г. Стоун'єр), суперіндустріального (інформаційного, сервісного) (О. Тоффлер, Ф. Ферраротті) суспільства та багато інших. Навіть цей далеко не повний перелік теорій суспільства свідчить про те, що, концептуалізуючи соціальне, їх автори насамперед шукали культурні засади суспільних трансформацій. Про це ж свідчать наведені вище та багато інших дефініцій поняття «суспільство», які, як уявляється, артикулюють спрямованість інтересу сучасних соціальних учених, які досліджують соціум, а саме: аналіз способів, форм, у тому числі традицій, звичаїв, цінностей і норм людської взаємодії, тобто власне культурних феноменів.

Згідно соціосинергетичному підходу, суспільство - це система, що саморозвивається, рушійними силами якої, у тому числі, виступають ціннісні зміни.

Поняття "суспільство" насамперед характеризує феномени *процесу осмисленої взаємодії* між людьми. Однак процес цей може здійснюватися лише на основі адекватно сприйманих усіма його учасниками способів взаємодії, опосередкованих нормами, цінностями й іншими елементами культури. *Результат* цього процесу, його продукт і є культурою даного

суспільства.

Безсумнівно, що і про суспільство, і про культуру одночасно можна говорити і як про процес людської взаємодії, і як про його результат. Однак ці поняття ("суспільство" і "культура") і відповідні їм феномени не є абсолютно тотожними.

Їхнє співвідношення на поняттєвому рівні можна визначити як відношення між "формою" і "змістом", "сутністю" і "явищем". Порівнюючи феномени суспільства і культури, ми, як було зазначено вище, характеризуємо перше насамперед як процес людської взаємодії, друге - переважно як його продукт, отриманий тими чи іншими засобами. Саме так, як видається, розуміє суспільство відомий польський соціолог П. Штомпка, який підкреслює насамперед динамічні характеристики соціального. «Суспільство, - пише він, - ні що інше, як зміна, рух і трансформація, дія та взаємодія, конструкція та реконструкція, постійне становлення, в значно більшій мірі, ніж стабільний стан! ... Динамічна перспектива є єдиним онтологічно виправданим підходом у соціології ». При цьому, природно, соціолог досліджує не тільки соціальні зміни (адже життя будь-якого суспільства - це єдність мінливості і стабільності), але й усталені феномени, що детермінують ідентичність того чи іншого соціуму. Ці усталені феномени, на нашу думку, і є культура. Спробуємо надати більш переконливі докази цього твердження, звернувшись до аналізу змісту поняття «культура».

Гуманітарне знання нараховує безліч визначень даного поняття. Це обумовлюється багатогранністю культурних феноменів, що, на наш погляд, детермінує множинність векторів аналізу взаємодії культури і суспільства, особливо актуального в умовах трансформації пострадянських країн, у тому числі України.

Класичним дослідженням історії вживання поняття «культура» та систематизації його значень у мові науки вважається робота швейцарського вченого Йозефа Нідермана «Культура. Історія розвитку поняття від Цицерона до Гердера»(1940). У роботі представлений тезаурус

значень категорії «культура» та близьких до нього за змістом висловлювань видатних представників європейської гуманітарної думки від античності до XVIII століття, тобто до того часу, коли дана категорія стала вживатися в значенні, близькому до сучасного.

Аналіз історичного контексту розвитку поняття "культура" свідчить про значну трансформацію його змісту. Спочатку воно означало процеси освоєння людиною природи, виховання і навчання. У XVI, XVII й особливо в другій половині XVIII століття культура сприймається як особливий аспект життя суспільства, спосіб людської діяльності, що відокремлює її від тваринного існування. У цей період набувають розвитку два підходи до трактування культури. Відповідно до першого, культура - це процес розвитку людського розуму, розумних форм життя (французькі просвітники); це людська духовність, еволюція якої сприяє прогресу суспільства (представники німецького класичного ідеалізму і просвітництва: Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель, Лессінг, Гердер). У рамках другого підходу культура розглядалася як автономна система цінностей та ідей, що визначають тип соціальної організації (неокантіанство - Г. Ріккерт, Е. Кассіер).

Реєстр визначень поняття "культура" у науковому дискурсі середини XX століття представлений у книзі американських культурологів А. Кребера і К. Клакхона "Культура. Критичний огляд концепцій і визначень", що була опублікована у 1952 р. У ній приводяться тільки 150 визначень поняття культури. Перевидана через 10 років названа вище робота містить уже близько 200 дефініцій цього поняття. Наприкінці шістдесятих - початку сімдесятих років XX століття французький соціолог Абраам Моль у своїй книзі "Соціодинаміка культури" (у Радянському Союзі книга була видана у 1973 р.) говорить про те, що в сучасній йому науці нараховується понад 250 визначень поняття "культура".

Автори підручника з філософії, виданого в Києві у 1994 році, називають ще більш значне число - 300 дефініцій цієї категорії. В одній з публікацій Сковородинівських читань - 97 наводяться свідчення деяких

закордонних учених, зокрема Р. Робіна, про те, що сучасна наука нараховує близько 500 визначень терміна "культура".

Нарешті, згідно Internet-інформації, сьогодні світове соціогуманитарне знання містить близько 1300 визначень поняття "культура". У соціологічному знанні існують різні підходи до розуміння сутності культурних феноменів: французька школа акцентує увагу на ціннісно-нормативному підґрунті культури; німецька - на етико-нормативному. В американській соціології представлені культуралістська, антрополого-структуралістська і структурно-функціоналістська традиції аналізу культури. Незважаючи на методологічні відмінності, як в класичних (Г. Спенсер, Г. Зіммель, М. Вебер, Ф. Теніс), так і в сучасних (Н. Еліас, Ю. Габермас, П. Бурдьє та ін.) соціологічних теоріях величезне місце відводиться культурному виміру суспільства. При цьому культура розглядається в її соціальному контексті, тобто як результат соціальної взаємодії.

Н. Смелзер у роботі "Теорія культури" (1992 р.), розглядаючи визначення поняття культура за останні сто років, підкреслює, що класична теорія та соціальна антропологія розуміють культуру насамперед як систему цінностей, відносин, норм і переконань, що характеризують як суспільство в цілому, так і його підгрупи (субкультура, підкультура і т.д.).

Витоки соціологічного розуміння культури як репрезентативної культури, безсумнівно, необхідно шукати в роботах О. Конта. Визначаючи суспільство насамперед як спільність духу, він вважав, що єдність соціуму ґрунтується на згоді, що породжена емоційно-моральними зв'язками між його членами.

Інший видатний соціолог М. Вебер, називаючи соціологію емпіричною наукою про культуру, вважав найважливішими компонентами, суттю соціокультурної системи етичні установки. Головний соціоутворюючий фактор, за М. Вебером, - це зміст дій, який мається на увазі індивідом, що їх здійснює, тобто власне культурний (породжений людською свідомістю) компонент. У такій інтерпретації докорінно

змінюється (у всякому разі, у порівнянні з об'єктивістською тенденцією в соціологічному знанні) саме розуміння суспільства. М. Вебер розглядає його не як об'єктивну реальність, "продовження" природи, а як продукт людських дій, створений людьми, штучний феномен, тобто продукт культури. Тому до вивчення суспільства, вважає він, необхідно підходити як до вивчення культурних продуктів, тобто будь-який аналіз суспільних явищ має бути соціокультурним аналізом. Бо суспільство таке, яким воно є в культурі.

Саме культура, на думку іншого відомого німецького дослідника О. Шпенглера, є універсальною категорією в дослідженні суспільства, виступаючи основою його інтеграції або диференціації, підтримки соціальної цілісності, стабільності, наступності, динаміки розвитку соціуму.

Культурну обумовленість динамічних характеристик суспільства активно досліджував П. О. Сорокін. Наведемо лише одне визначення культури, яке він дає у своїй роботі "Соціальна і культурна динаміка" і яке, на наш погляд, є прекрасною ілюстрацією його бачення культури і суспільства як цілісної, інтегрованої системи. Отже, П. О. Сорокін розуміє культуру як тотальну суму всього, що створюється чи модифікується *свідомою* або *несвідомою* діяльністю двох чи більш індивідів, *які взаємодіють* один з одним чи визначають умови поведінки один одного. Соціокультурні зміни здійснюються за провідної ролі культури. Це обумовлено тим, що, культурні системи, перш за все смислові комплекси (ідеї, норми, цінності), конституують будь-який феномен соціального. Про це говорять багато сучасних філософів і соціологів. Так, німецький філософ Ф. Тенбрук пише: «Культура є суспільним фактом остільки, оскільки вона є репрезентативною культурою, тобто виробляє ідеї, значення і цінності, які діють в силу їх фактичного визнання. Вона охоплює всі вірування, уявлення, світогляди, ідеї та ідеології, які впливають на соціальну поведінку, оскільки вони або активно розділяються людьми, або користуються пасивним визнанням».

Американські вчені А. Кребер і К. Клакхон детермінують роль культурних феноменів у соціокультурній динаміці пояснюють тим, що сутнісне ядро культури складають традиційні (що історично склалися і акцентовані) ідеї, в першу чергу ті, яким приписується особлива цінність. Культурні системи, вважають названі вище вчені, можуть розглядатися, з одного боку, як результати діяльності людей, а з іншого - як її регулятори.

Дуже близьку позицію в цьому питанні займають Вутнад і Уйтмен, які бачать у культурі «імпліцитну межу соціального життя, ... формуючу основні припущення і очікування, від яких залежить соціальна взаємодія».

Американський соціолог Е. Шилз вважає, що ядром суспільства є центральна система цінностей (тобто головних елементів культури), що має сакральний характер і представляє собою кінцеве джерело авторитету, що легітимує розподіл станів, винагород та ролей у рамках соціальної системи.

Цю точку зору поділяють Г. Лассвелл і А. Кеплен, які вважають, що цінності - це та основа, яка надає соціальним взаємодіям конкретного змісту і перетворює їх у соціальні відносини.

У контексті проведеного нами аналізу цікавою видається дефініція культури сучасного американського соціолога Р. Інглехарта. «Під культурою, - пише Р. Інглехарт, - ми розуміємо суб'єктивний аспект суспільних інститутів: переконання і вірування, цінності, знання і навички, які засвоєні представниками даного суспільства і доповнюють зовнішні системи примусу і комунікацій».

Таким чином, суспільство існує тільки в культурній репрезентації, але і культура не може бути поза соціальною взаємодією, вона завжди дана у функціональному контексті всіх суспільних явищ.

Як писав відомий радянський дослідник Е. Маркарян, культура "заповнює і насичує собою весь соціальний простір, утворений кооперованою людською діяльністю, виявляється як би розмитою по всьому тілу соціального організму і проникаючою в усі його пори".

В інтерпретаціях культури, що відображають нове уявлення про

світ, нам імпонують позиції соціологів-постмодерністів. Нагадаємо, що в постмодерністському баченні культури акцентується увага на її непередбачуваності, незв'язності, нестійкості, суперечливості та нестабільності. Одночасно підкреслюється тісний взаємозв'язок культури з соціальною структурою, що відрізняється в сучасних умовах тими ж характеристиками.

Деякі сучасні соціологи, зокрема Р. Інглехарт, вважають, що постмодерністська теорія значною мірою пов'язана з культурним детермінізмом. «Автори, які пишуть на теми постмодернізації, мають всі підстави вважати, що будь-яке сприйняття реальності відбувається через якісь культурні фільтри. Більш того, ці культурні фактори неухильно стають все більш і більш важливим компонентом повсякденного досвіду в міру нашого переходу від «суспільства дефіциту», де економічна необхідність втискує поведінку людини в досить вузькі рамки, до світу, в якому людський фактор буде грати все більш і більш помітну роль у порівнянні із зовнішнім середовищем, відкриваючи розширений спектр можливостей для індивідуального вибору».

Цікавим є підхід тих сучасних дослідників, які «тонко переформулювали поняття культури, включивши в нього не тільки норми, цінності і переконання, а й всі соціальні практики. Згідно з цим поглядом, культура скоріше «вбудована» (embedded) в соціальну структуру (в тому сенсі, що всі соціальні структури суть провідники культурних смислів), ніж є певним відмінним і окремим феноменом. У зв'язку з цим, на думку Е. Тирикьяна, соціологія, що вивчає інституційну структуру, яка виступає на поверхні людських відносин, не може ігнорувати культуру як «внутрішню» латентну структуру суспільства».

Говорячи про соціокультурну цілісність, ні в якому разі не протиставляючи культуру і суспільство як на понятійному рівні, так і на рівні відповідних їм феноменів, ми все ж не ототожнюємо їх. Ототожнення суспільства і культури здається нам не цілком коректним не тільки тому, що навряд чи можна говорити про тотожність сутності та

явища, бо взагалі немає явищ, тотожних сутності. Підкреслюючи взаємозумовленість культурних та соціальних явищ, ми тим не менше визнаємо, що теоретично можна провести межу між соціальним і культурним. Деякі дослідники підкреслюють, що цю проблему можна вирішити, якщо розглядати культуру «в якості інформаційного аспекту життя суспільства, як соціально значиму інформацію, що регулює діяльність, поведінку і спілкування людей».

Розглядаючи суспільство, соціальну реальність як множинність форм відносин між людьми, структур їх взаємозв'язків і взаємодії, культуру, культурну реальність ми визначаємо як зміст цих форм і структур, як результат творчого самовираження, креативний ресурс даного суспільства в цілому або його окремих груп.

Таким чином, не ототожнюючи, але й не протиставляючи поняття «культура» і «суспільство» та відповідні їм феномени, ми виходимо з позиції, згідно з якою жодне суспільне явище не може протікати поза і крім культури, незалежно від неї. Це означає, що будь-яка зміна в суспільстві тягне за собою зміни в системі його норм і цінностей, тобто культурну трансформацію, і, навпаки, зміни в культурній системі обов'язково повинні супроводжуватися зрушенням у соціальному полі.

Соціологічний аналіз трансформаційних процесів на посткомуністичному просторі, в тому числі в Україні, переконливо демонструє, що культура є найважливішим фактором, відповідальним за зміст, смисли, символи, образи і зразки соціального (дії, інституту, порядку, нерівності тощо), вона представляє собою найбільш усталену і консервативну основу соціальності, завдяки чому і забезпечується автентичність суспільства. З іншого боку, радикальні соціальні зміни спричиняють серйозний вплив на культурне середовище, приводячи до культурної травми (П. Штомпка). Остання, у свою чергу, викликає зміни в соціальній структурі та культурі в цілому, детермінуючи становлення і розвиток нових форм соціальних утворень, зокрема, суспільств ризику. У зв'язку з цим такі сучасні дослідники, як У. Бек, Е. Гідденс та ін. говорять

про соціокультурну зумовленість виникнення сучасних ризикогенних суспільств.

Як підкреслює відомий російський соціолог Л. Г. Іонін, сьогодні культура все більше бере на себе «функції мотора ... суспільних змін і розвитку». Про це неодноразово писав і Д. Белл, підкреслюючи різке зростання ролі культурного чинника в житті сучасного суспільства. Він вважав, що в сучасних умовах культура стає автономною і домінуючою суспільною силою, орієнтованою на майбутнє, на формування реалій нового, невідомого ще суспільства.

Інтерес до «культурної» проблематики, що так загострився в останні десятиліття, обумовлений, в тому числі, а, можливо, і в першу чергу, все зростаючою роллю культурного капіталу і культурної нерівності в соціоструктурній диференціації.

Аналізуючи механізми взаємодії «соціального » і «культурного », суспільства і культури, вчені найчастіше називають такі з них, як соціалізація, інкультурація, культуралізація, акультурація та ін.

Тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість, "взаємоперетворення" феноменів суспільства і культури, їх "безшовне з'єднання" дозволяють говорити про суспільство як про *соціокультурну реальність*.

Підкреслимо, що поняття "соціокультурне" сьогодні активно використовується в мові соціології.

Соціологічна традиція використання щодо поняття найбільше повно відбита в роботах Пітирима Олександровича Сорокіна, який підкреслював, що "суспільство" не може бути більш широким поняттям, ніж "культура", у той же час вони не можуть розглядатися поза зв'язком одного з одним. Розділити суспільство і культуру, вважав учений, можливо тільки на рівні теоретичних моделей, тому що насправді існує тільки одна реальність - соціокультурна.

Звертаючись до категорії "соціокультурне", П. О. Сорокін у такий спосіб характеризує усі феномени *власне людського буття*. Якщо ці феномени, вважає він, не досліджувати як повторювані явища,

розглянуті одночасно в матриці суспільства і культури, жодне з них не можна адекватно зрозуміти або знайти його дійсні причини. Тільки "цілісний аналіз суспільства і культури" допоможе уникнути однобічності численних теорій, що намагаються пояснити сутність соціальних явищ. Такий цілісний аналіз, на думку П. О. Сорокіна, здійснює тільки соціологія.

Соціокультурними він називає феномени, що відносяться до так званих надорганічних явищ. Разом з тим феномен надорганіки, за Сорокіним, містить у собі "мову, науку і філософію, релігію, мистецтво (живопис, скульптуру, архітектуру, музику, літературу і драму), право й етику, вдачі і манери, технічні винаходи і процеси, починаючи від найпростіших знарядь праці і закінчуючи найскладнішими машинами, дорожнє будівництво, зодчество, оброблення полів і садів, приручення і дресирування тварин тощо, а також соціальні інститути".

У сучасній соціологічній літературі поняття "соціокультурне" далеко не завжди вживається в сорокінській інтерпретації. Багато дослідників істотно звужують зміст даного поняття, відносячи до його феноменів лише власне культурні характеристики (насамперед цінності).

На нашу думку, категорія "соціокультурне" характеризує, *таку взаємодію між індивідами (чи групами індивідів) у всіх сферах їхньої життєдіяльності, що припускає співмірність, єдність тих чи інших культурних феноменів (насамперед норм і цінностей), що інтерналізовані цими індивідами (чи групами індивідів), і певних суспільних, соціальних конструктів (структур), у яких ці культурні феномени (значеннєві конструкції) виявляються.*

Підсумовуючи все сказане вище, ще раз підкреслимо, що суспільство і культура, соціальне і культурне не співвідносяться між собою як ціле та його частина, тотальність і сегмент. Це нерозривно пов'язані, такі, що доповнюють один одного аспекти суспільного життя, аспекти соціокультурної реальності. При цьому соціальний аспект відображає цю реальність з точки зору зразків і способів взаємодії людей,

які об'єднуються в групи або спільноти, а культурний аспект - з точки зору значень, цінностей і норм, завдяки яким індивіди (або групи індивідів) взаємодіють між собою.

Бачення цілісності, органічної єдності соціальних і культурних феноменів привело до формування в соціальній науці *соціокультурного підходу* до аналізу суспільства. У рамках цього підходу суспільство розглядається як діалектична єдність культури і соціальності, що створюються, відтворюються і перетворюються в процесі людської взаємодії.